

Usnuli v ruštině, probudili se v ukrajinštině.

Málokterý zahraniční pozorovatel zná postsovětský prostor tak dobře jako Thomas de Waal. Po studiu ruštiny a moderní řečtiny v Oxfordu dlouho pracoval jako zpravodaj v Rusku, je autorem několika knih o Kavkazu a jeho konfliktech a v současné době pracuje pro nadaci Carnegie, nezávislý think-tank, který sídlí ve Washingtonu. Letos vyšel jeho anglický překlad ruského básníka Osipa Mandelštama.

De Waal bydlí v severním Londýně, ale kořeny má v místech, která dnes trpí válkou. Rodina jeho babičky pocházela z Oděsy u Černého moře. Šlo o bohaté židovské obchodníky s obilím. Dříve se v Oděse mluvilo běžně rusky, tamní občané ale po loňské invazi řeč nepřítelů dobrovolně opustili. V některých nyní okupovaných oblastech to však podle de Waala bude v případě osvobození daleko složitější. „Nebude to jednoduché, ale bude nutné akceptovat ruštinu jako jazyk každodennosti a odmítnout ruštinu jako jazyk hegemonie, jazyk okupanta,“ říká de Waal.

Když jsem byl poprvé v Oděse, hned mě okouzila tím, že byla tak mnohojazyčná a multikulturní. Jeden místní politik hrdě prohlásil, že Oděsa je trochu Rusko, trochu Ukrajina, trochu Izrael, trochu Itálie, trochu Řecko, trochu Francie a pak ještě jmenoval několik dalších zemí. Jak je to možné?

Oděsa má velmi specifickou identitu. Byla asi nejliberálnějším městem ruské říše, s velkou střední třídou. Dostala řadu obchodních privilegií od Kateřiny Veliké, protože byla hlavním přístavem na vývoz ukrajinského obilí, které v 19. století krmilo půlku Evropy. Díky tomu měli místní Židé více práv než v jiných částech říše. Obchodovali tam Italové, Řekové a další národy. Mluvilo se rusky, ale město bylo zároveň velmi kosmopolitní, a samozřejmě také spojené s Ukrajinou. Ve 20. století se Oděsa stala součástí Sovětského svazu a pak nezávislé Ukrajiny, ale zachovala si velmi specifickou ruskou kulturní identitu. Zdůrazňuji kulturní identitu, protože se Oděsa spojuje s ruskými písařskými spisovateli, a ne s ruskými politickými postavami.

Po vzniku nezávislé Ukrajiny Oděsa tuto poněkud dvojsmyslnou identitu dále pěstovala – jako součást Ukrajiny, ale kulturně velmi ruská. V roce 2022 se taková nejednoznačnost stala luxusem. Lidé v Oděse se museli rozhodnout a naprostá většina se rozhodla pro svou ukrajinskou identitu, což dělali i přes jazyk – přešli z ruštiny do ukrajinštiny. Ti, kteří takovou

identitu odmítli, odešli. Buď do Ruska, nebo do Evropy. Ale většina samozřejmě zůstala. Jedna paní z Oděsy mi vyprávěla anekdotu: „23. února jsme usnuli,“ – tuto část věty řekla rusky – „a 24. února jsme se probudili“ – druhá půlka věty byla v ukrajinštině.

Z kulturního a historického hlediska musela tato změna přijít na dost velkou cenu, nemyslíte?

Myslím si, že je moc brzy, abychom mluvili o ztrátě či zákazu ruského jazyka na Ukrajině. V době, kdy lidé umírají při obraně Ukrajiny proti ruským raketám, je všeobecný odpor proti ruštině samozřejmě pochopitelný. Nemůžeme být překvapení zákazem ruských knih a vysílání nebo že se odstraňují sochy Puškina – i když ne v Oděse, kde Puškin žil v politickém exilu. Jde o reakci proti ruštině, ale byl bych velice překvapen, kdyby po válce všichni přestali mluvit rusky a přešli na ukrajinštinu. Myslím si, že počet lidí, kteří doma mluví rusky, je příliš velký, aby k tomu došlo.

Jde spíš o veřejná vystoupení a veřejný diskurz. Jedna moje známá řekla, že její otec, který učí na námořnické akademii v Oděse, velmi pečlivě přeložil všechny své přednášky z ruštiny do ukrajinštiny. Už měl všechno připraveno v ruštině, ale rozhodl se věnovat spoustu hodin tomu, aby mohl přednášet v ukrajinštině. Pro takového člověka je velmi důležité dát najevo svou ukrajinskou identitu, ale zároveň bude dál mluvit rusky s manželkou a přáteli. A v tom pomůže fakt, že ruština a ukrajinština jsou si dost podobné, dá se přeskakovat z jednoho jazyka do druhého. Je hodně typické pro Ukrajince začít větu v ukrajinštině a dokončit ji v ruštině – nebo obráceně.

Jaký je tedy vztah Ukrajinců k ruštině?

Rád bych zdůraznil, že v různých částech Ukrajiny lidé mluví rusky z rozdílných důvodů. Jsou místa, kde je tradiční mluvit rusky, například na Krymu a v Oděse, a jsou jiné části země, jež jsou velmi sovětské, jako Donbas, který se stal významnou průmyslovou oblastí Sovětského svazu. Tam se mluví rusky úplně jinak. A pak jsou menšiny v oblastech jako Besarábie na jihozápadě Ukrajiny, která je součástí oděského regionu a kde žije hodně Bulharů, Rumunů, ale i Romové a muslimská menšina. A pro tyto skupiny je ruština lingua franca, tedy společný jazyk.

Ted' dochází k posunu směrem k ukrajinštině jako státnímu jazyku, který se používá na veřejnosti, ve vládě, ve školách a tak dále, to je normální. Ale myslím si, že lidé ještě hodně dlouho budou mluvit rusky doma a že nikdo jim to nemůže zakázat.

V případě, že se podaří Ukrajině získat zpět okupovaná území na východě a na Krymu, kde se mluví převážně rusky a kde se řada lidí identifikuje s ruskou kulturou, co by Ukrajina měla dělat, aby tito lidé měli pocit, že jsou plnocenní občané, že jsou doma?

Myslím si, že tohle bude největší problém. Místa, která nejvíce trpěla, jako Mariupol či Charkov, jsou zároveň místa, kde se mluví převážně rusky. Je to podobné i v Chersonu, jež ukrajinská vojska osvobodila a kde jsme byli svědky dost tvrdého zacházení s takzvanými kolaboranty. Někteří z těchto kolaborantů jsou lidé, kteří se jen snažili přežít okupaci, jenže to nebylo způsobem, který by byl považovaný za loajální vůči Ukrajině. Když se Ukrajině postupně podaří získat větší území zpátky, bude tento problém stále větší.

V částech Donbasu a na Krymu skoro všichni mluví rusky a v případě, že všichni budou nuceni mluvit ukrajinsky, dojde k odporu. Zároveň to nebude v souladu s kulturou demokracie a lidských práv, na kterou Ukrajina aspiruje a bude muset ještě víc aspirovat, když chce vstoupit do Evropské unie. V tom je velký problém.

Ruský jazyk hraje dvojí roli. Na jedné straně jde o každodenní jazyk pro obyčejné lidi a o kulturní jazyk v pozitivním smyslu, ale zároveň jde o jazyk okupanta, který se ho snaží „ozbrojit“ – abych používal módní výraz –, to znamená prosadit prostřednictvím ruských sdělovacích prostředků diskurz o velkém hegemonním ruském bratrovi a ukrajinském malém bratrovi. To znamená, že ruština je zároveň něco normálního a něco, co ohrožuje. Nebude to jednoduché, ale bude nutné akceptovat ruštinu jako jazyk každodennosti a odmítnout ruštinu jako jazyk hegemonie, jazyk okupanta.

Od roku 1989 se Evropa vyvíjí více směry paralelně. Došlo k hlubší integraci v rámci Evropské unie, ale skoro všude roste nacionalismus. Proč?

Bulharský intelektuál Ivan Krastev, kterého hodně obdivuji, nedávno řekl, že sny Evropanů jsou společné, ale jejich noční můry jsou přísně národní. V období strachu a nejistoty se lidé obrací na diskurz, který je národní. To je vidět v případě války na Ukrajině. Všude se

najednou vzbuzují vzpomínky na staré křivdy, na vlastní zranitelnost. Žijeme v Evropě malých států, kde odkaz minulosti je složitý, a v tomto kontextu je takový strach pochopitelný. Pobaltské země mají kolektivní vzpomínku, že mohly kdykoliv být přepadeny Ruskem či Německem. Teď se Rusko chová tak, že se tato vzpomínka znovu vzbudila. I další státy, jež mají podobné zkušenosti s Ruskem, se nyní identifikují s Ukrajinou.

Ale v jihovýchodní Evropě, například v Bulharsku nebo Srbsku, kde osmanská říše byla tradičním utlačovatelem, válka na Ukrajině také vzbuzuje vzpomínky na dobu, kdy je Rusko chránilo před Osmany. Je jasné, že tyto vzpomínky jen tak nezmizí, a nesmíme je zamést pod koberec. Doufám, že obchod a osobní kontakty v Evropě přispívají k překonání takových představ. Doufám také, že dobrá literatura a dobré překlady připomínají lidem, že všechny verze dějin tvoří jen část mozaiky, část celkového příběhu.

V případě, že by Ukrajina začala prohrávat válku nebo že by její spojenci začali ztrácet zájem a Ukrajina by se ocitla v izolaci – nehrozí, že by začala hledat jiná řešení a jiné modely, o kterých se zatím nemluví? Ukrajinské dějiny jsou velmi složité a nabízí řadu vzorů, i těch méně kladných.

Určitě. Teď jsme svědky liberálnědemokratické odpovědi na okupaci Ukrajiny a občansko-národní odpovědi, při níž všichni pracují spolu. Ale někteří lidé se uchylují k etnonacionalismu, snaží se vybělit odkaz Stepana Bandery, ukrajinského nacionalisty, který se podílel na vraždách desítek tisíců Poláků a Židů. Vždy existuje nebezpečí, že se poválečná Ukrajina nebo Ukrajina, která se nedokáže vyprostit z války, vydá podobným směrem jako Maďarsko – s konzervativním etnonacionalistickým diskurzem. To opravdu hrozí. A nebezpečí bude ještě větší v případě, že se další pomoc od Evropské unie odloží, nebo když to bude vypadat, že EU to nemyslí upřímně.

Ale v kontextu dějin ukrajinsko-polských vztahů se mi zdá míra solidarity mezi Polskem a Ukrajinou obdivuhodná, ne?

Určitě. Když se díváte na dějiny vztahů mezi Ukrajinou a jejími sousedy za posledních 100 let, najdete mnohem více násilí ve vztahu s Polskem než s Ruskem. Například ukrajinizace Lvova ve 40. letech rozhodně neprobíhala bez násilí. Židé trpěli nejvíce, ale Poláci také. Polsko a Ukrajina však již udělaly hodně, aby se usmířily. Polský předseda vlády a ukrajinský

prezident se nedávno sešli ve Volyni a společně se vzpomínali na období, kdy bylo tolik Poláků zavražděných. Ještě se musí hodně dělat, aby oba národy zpracovaly svou minulost, ale je to dobrý začátek.

THOMAS DE WAAL O PUŠKINOVĚ

Na Ukrajině dochází k odstraňování soch ruského spisovatele Alexandra Sergejeviče Puškina. Je ale otázkou, do jaké míry jde o samotného Puškina a do jaké o jeho odkaz v Rusku.

„Také nejsem zastáncem toho, aby se strhávaly sochy básníků, ale trochu bych to kvalifikoval tím, že Puškin sám neměl rád sochy. Strhávání jeho soch je spíš reakcí na imperiální myšlení těch, kteří postavili desítky soch Puškina po celé ruské říši. Puškin, stejně jako všichni velcí spisovatelé, má mnoho aspektů (například napsal slavnou silně nacionalistickou báseň „Utrhačům Ruska“). Shakespeare byl propagandistou Tudorovců z hlediska těch, kteří fandili Richardu III., ale byl mnohem víc. Puškin byl dítětem ruské říše, ale zároveň byl otcem ruské literatury vzbouřené. Jedna z jeho básní se jmenuje Pomník a v ní hrdě prohlašuje, že „svůj pomník buduji, ne ruk to dílo prosté“. Pro něj byl verš důležitějším pomníkem než bronz nebo kámen. Puškin, který pro nás ještě žije, je spíš ten Puškin, který byl podvratný. Mladý Puškin byl rebel, jednou řekl něco jako „uškrtím cara vnitřnostmi posledního kněze“. Měl mnoho stran. Chápu, proč se strhávají sochy Puškina, jen bych poprosil ty, kteří to dělají, aby také četli jeho dílo, a to ne prizmatem nacionalismu. Puškin byl také hrdý na svůj africký původ a psal o rasismu – alespoň do takové míry, jak to bylo vůbec možné na začátku 19. století. Byl imperialista, ale zároveň antirasista a protiklerikální sekularista. Byl hodně věcí a – jako každý velký spisovatel – se dá číst z mnoha úhlů,“ říká de Waal.